

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

**“Kitabi-Dədə Qorqud” eposu və
Anarın “Dədə Qorqud” povesti**

Yegənə İsmayılova

Filologiya elmləri doktoru, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan.

E-mail: yegane-n@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7858-3339>

Annotasiya. Görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anar öz yaradıcılığında dəfələrlə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna müraciət etmişdir. Yazıçının “Dədə Qorqud” yaradıcılığının əsasında “Dədə Qorqud” povesti durur. Başqa sözlə, “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinossenari (özünün adlandırdığı kimi: “kinodastan”) işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir “bütöv əsəri” (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığının mərkəzində “Dədə Qorqud” povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud”, epos, dastan, ozunutədqiq, milli ədəbi düşüncə

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.175>

Məqaləyə istinad: İsmayılova Y. (2020) “*Kitabi-Dədə Qorqud*” eposu və Anarın “*Dədə Qorqud*” povest. “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı”, № 1, səh. 119-126

Məqalə tarixəsi: göndərilib – 08.06.2020; qəbul edilib – 22.06.2020

**Epos “Kitabi-Dədə Qorqud” and Anar’s story
“Dədə Qorqud”**

Yegənə İsmayılova

Doctor of Philological Sciences, Baku State University, Azerbaijan.

E-mail: yegane-n@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7858-3339>

Abstract. Famous writer of Azerbaijan, Anar addressed a lot of times to the epos “Kitabi Dede Gorgud”. The writer has created his story “Dede Gorgud” on the base of literary works dedicated to “Dede Gorgud” topic. Otherwise, story of “Dede Gorgud” was used in the form of mass culture, story and filmscript. In the creativity of Anar central place is taken by story “Dede Gorgud”. In fact, this work was developed in different versions or the cinema and stage, and has a very successful fate. These works many times were published in Azerbaijani and Russian languages in Baku and Moscow.

Keywords: “Kitabi-Dede Gorgud”, epos, saga, self-affirmation, national literary thought

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.175>

To cite this article: İsmayilova Y. (2020) Epos "Kitabi-Dədə Qorqud" and Anar's story "Dədə Qorqud". Azerbaijan Literature Studies, Issue I, pp. 119-126

Article history: received – 08.06.2020; accepted – 22.06.2020

Giriş / Introduction

"Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan ictimaiyyəti, kütlə, xalq üçün tanınmalıdır. Mən bu baxımdan Anarın xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istəyirəm. Mənə belə gəlir ki, biz bu gün müayyən zaman keçəndən sonra Anarın bu sahədəki əxtarışlarına, xidmətlərinə daha da yüksək qiymət verməliyik".

Ümummilli lider Heydər Əliyev

"Hər hansı xalq – ədəbi irsi nə qədər zəngin olsa da bir, ya iki əsas kitabla, təməl kitabla, Ana kitabla malikdir. Belə baş kitab xalqın varlığını ən dolğun və bitkin şəkildə əks etdirir... Xalqımızın şah əsəri, Ana kitabı Dədə Qorqud dastanıdır".

Anar

Anarın 1969-1972-ci illərdə yazdığı "Dədə Qorqud" povesti ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" milli ədəbi düşüncədə milli özünütdədiq, milli oyanış və dirçəliş qaynağı kimi tərənnüm olunur. Anarın yaradıcılığı milli ədəbiyyatımızın xüsusi səhifəsi olduğu kimi, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu da Anar yaradıcılığının xüsusi səhifəsidir. XX əsrin 70-ci illərindən Azərbaycan nəsrində "Dədə Qorqud" motivləri əsasında yeni bir tendensiya da özünü göstərməyə başlayır. Bu, eposun obraz və ideyalarından milli özünütdədiq vasitəsi kimi istifadə edilməsi idi. Həmin istiqamətin əsası görkəmli Azərbaycan yazıçısı Anarın yaradıcılığında qoyulur. Anar "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarına bağlanmasının bir səbəbini də belə açıqlayır: "Dastanı ilk oxuduğumda 13-14 yaşım olardı. Mən bu əsəri bir film kimi qavradım. O zamanlar kino ilə maraqlanaçığı, mən yəndə təhsil alacağımı, film çəkəcəyimi ağılıma belə gətirə bilməzdim. O ucsuz-bucaqsız çölləri, bozqırları, atları, çadırları bir film kimi gözərim önündə canlandırdım".

Əsas hissə / Main part

Eposu "Azərbaycan xalqının şah əsəri, Ana kitabı" adlandıran yazıçı üçün "Dədə Qorqud" dastanı, əslində, sirlə-sehri bir dünyadır. Anarın "Kitabi-Dədə Qorqud" eposuna elmi marağı ilə bədii marağı məzmun və ideya baxımından qovuşduqur. Eposa başdan-baş millie ideyalarla süslənmiş möhtəşəm abidə kimi yənaşan Anar onu öz bədii yaradıcılığına gətirməklə, əslində, dastandan milli düşüncələrinin ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

Mühiti ilk növbədə silkləyən əsərə qoyulmuş epigrafi: "Öz eli olan xalq idim, elim indi hamı? Öz xaqanı olan xalq idim, xaqanım hamı? Orxon yazıları. "Gültəkin abidəsi". Türk tarixinin ulu həqiqətini ifadə edən bu epigrafi bir tərəfdən Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin əlindən alınmasının açıq-aşkar bayanı idisə, o biri tərəfdən əsərin məzmununun xalqımızdan tapdanan, təhrif edilən ulu tarixi həqiqətləri ilə bağlı olduğunu bildirdirdi.

Anar yazır: "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan ədəbiyyatının, xalqımızın yaradıcı dihuasının ən böyük və ilkin ifadəsidir. "Kitabi-Dədə Qorqud" xalq həyatının ən erkən dövrlərini sayısız-he-səbsiz təfərruati, ayrıntıları, çalarları ilə əks etdirən bilgilər toplusudur, bütöv bir dövrün heyranedici zənginliyə malik ensiklopediyasıdır. Ən çilğin ehtirasların və incə hissələrin, ən xəfif duyğuların, ziddiyyətli insan münasibətlərinin və zərif təbiət təsvirlərinin, igidliyin və comərliyin, xəya-

nətin və satıqlılığın, məhəbbətin və ölümün, qəzəbin və gülüşün, şadlığın və ələmin qaynayıb-qarıdığı bir dünyadır, Dədə Qorqud dünyası".

Artıq ömrünün müdriklik dövrünə qədəm qoymuş Anarın "Dədə Qorqud" yaradıcılığı, əslində, onun "Dədə Qorqud" düşüncələrindən başlanır. Bu düşüncələr isə bir möhtəşəm "an" la bağlıdır. Həmin "an" yazıçı Anarın "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu ilə ilk tanışlıq anıdır. "Xanım hey. Bu ilk sözləri oxuyan gündən Dədə Qorqud dünyasına daxil oldum. O uzaq illərdən bəri Dədə Qorqud məni ovsunlayıb və heç vaxt bu əfsundan, sehrədən, tilsimdən çıxma bilməyəcəm. Hər bəş-altı ildən bir dastanın Azərbaycan, türk nəşrlərini oxuyuram və hər dəfə o mənimlə mənim yaşında olan adam kimi danışıq, hər dəfə ondan indiyənəcəm eşitmədiyim sözləri eşidirəm, hər dəfə "Kitab" da bunacan gormədiyim, duymadığım gözəlliklər, dərinliklər, dəyərlər tapıram".

Anarın "Dədə Qorqud dünyası" əsərində Azərbaycan xalqının minillər boyu yaşadığı doğma torpağında "yad", "gəlmə" olduğunu əsaslandıraraq "rəsmi tarixi" möh "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının milli həqiqətləri ilə işfə və inkar olunur. "Kitabi-Dədə Qorqud" tariximizin təməl məsələsi – Azərbaycan xalqının mənşəyi və məskəni məsələsiylə birbaşa bağlıdır, daha doğrusu, bu məsələlərin tam dəqiqliyi ilə açılması üçün ən etibarlı mənbə və məxəzdir" – deyər bəyan edən müəllif eposun Azərbaycan tarixi üçün iki mühüm və təyüklü əhəmiyyətini göstərir:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" Azərbaycan oğuzlarının və Dədə Qorqud oğuzları Azərbaycan ərazisində məskun olan azərbaycanlılardır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir.

2. "Kitab"ın ikinci xidməti isə ondan ibarətdir ki, Dədə Qorqud oğuzlarının, yəni Azərbaycan ərazisində yaşayan oğuzların qədimliyi, başqa sözlə desək, "Kitabi-Dədə Qorqud"un qədimliyi" – bu torpaqda yaşayan azərbaycanlıların bu torpaqda yaşamalannın çox uzaq tarixinə ən tutarlı dəlildir. *Alim Anarın* sonralar (1985-ci ildə) "Dədə Qorqud dünyası" adlı elmi əsərində tarixi dəlillərə ortaya qoyulan milli özünütdədiq həqiqətləri ondan daha öncə (1970-1973-cü illər) yazıçı *Anarın* "Dədə Qorqud" povestinin bədii ruhunu təşkil edirdi.

Dastanda Dədə Qorqud – müəllif-obrazdır. Eposun obrazlar sistemi "*Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud*" kimi *ikiqatlı prinsiplə* qurulmuşdursa, povestin obrazlar sistemi isə *üçqatlı quruluşa* malikdir: "*Bütün obrazlar + Müəllif-obraz Dədə Qorqud + Müəllif-obraz Anar*". Anar "müəllif-obraz" Dədə Qorqudun eposdakı funksional strukturunu povestdə olduğu kimi saxlamışdır. Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqəndədir. Anar özü də povestin məntəhdə iştirak edir. Lakin onun iştirakı mətnin quruluşunun süjet qatında deyil, ümumi mətn səviyyəsindədir: Dədə Qorqud həm süjetin içində, həm də fəvqəndə olduğu kimi, Anar da həm mətnin içində, həm də fəvqəndədir. Onun mətnin quruluşunda təşkil edən elementlərin hamısı kimi öz "məna yükü" var. *Başqa sözlə, yazıçı Anarın ilk baxışda "Kitabi-Dədə Qorqud" eposunun sadəcə bədiiləşdirilməsi təsirini bağışlayan povestinin ən əsas və başlıca özəlliyi ondan ibarətdir ki, burada "mətnin müəllifi" Anar eyni zamanda mətnin poetik qurumunun struktur elementi – obrazıdır.*

Anarın "Dədə Qorqud" yaradıcılığının əsasında "Dədə Qorqud" povesti durur. Başqa sözlə, "Kitabi-Dədə Qorqud" eposu onun yaradıcılığında həm uşaqlar üçün bədii-kütləvi formada işlənməmiş, müəllif epos əsasında həm povest yazmış, həm də kinosenari (özünün adlandırdığı kimi: "kinodastan") işləmişdir. Anarın biri-birindən ayrılmaz olub, əslində, bir "bütöv əsəri" (vahid yaradıcılıq hadisəsini) təşkil edən bu yaradıcılığın mərkəzində "Dədə Qorqud" povesti durur. Əslində, vahid bir əsər olub, kinoda, səhnədə müxtəlif versiyaları işlənməmiş bu yaradıcılığın çox uğurlu taleyi var. Həmin əsərlər Azərbaycan və rus dillərində Bakıda və Moskvada dəfələrlə nəşr olunmuşdur [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9].

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının süjet-kompozisiya quruluşunu əks etdirən elementləri əsərə üzvi ünsürlər kimi daxil edən Anar povestin əsas süjetini eposun ilk boyu olan "Dirsa xan oğlu Buğac" boyunda olduğu kimi Bayandır xanın məclisi ilə başlayır. Üç çadır qurulub: ağ, qırmızı və qara. Ağ – oğlu olanlar, qırmızı qızı olanlar, qara – övladsızlar üçündür. Biz burada müəllif düşüncəsində modelləşdirilmiş ilk yaradıcı əməliyyatla qarşılaşırıq: eposdan fərqli olaraq Bayandır xanın vəziri var və bu, bizim eposda Daş Oğuzun başçısı kimi tanıdığımız Alp Arzudur.

Bəyburə və Bəybecan da qonaqlığa gəlirlər. Alp Aruz Bəyburanı qara çadıra ötürür. Bəyburə küsür, inciyir, əmr (buyrq) Bayandır xandan olsa da, onunla Alp Aruzun arasında konfliktin əsası qoyulur. Eposda biz bu konflikti övladsız Dirsə xanla Bayandır xanın arasında görürük. Lakin Anar əsərdə Dirsə xanı Bəyburə ilə əvəz etməklə gələcəkdə doğulacaq Bəyburənin obraz fəalliyətinin və əsərin konfliktoloji dinamikasındakı rolunun əsaslarını qoyur.

Bəyburə evinə qayıdıb, arvadı Ayna Mələyin məsləhəti ilə fəqir-füqaraya ehsanət edir ki, Tanrı ona övlad versin. Bəyburə ilə Bəybecan ovda olarkən Ayna Mələyin oğlan doğması xəbəri gəlir və baylar öz övladlarını bəhşikərtmə nişanlayırlar.

Anar Dirsə xanı Bəyburə ilə əvəz etdiyi kimi, onun oğlu Buğacı da Qazanla əvəz edir. Qazan Bəyburənin qurduğu məclisdə zəncirini qımb qaçması buğanı öldürür və Dədə Qorqud ona ad (Qazan) qoyur. Bayandır xanın qızı Burla ilə Qazan evlənirlər. Eposda onların oğlunun adı Uruzdur, povestdə isə Tural. Bütün bu addayışmalar müəllifin düşündüyü poetik sistem daxilindədir. Eposda on iki boyda cərayan edən və bir çox hallarda biri-birini təsdiq etməyərək ziddiyyətlər – anaxronizmlər yaradan süjet və obrazları Anar müasir nəsr təhkiyəsinin vahid süjet xətti içərisində salır. Bu baxımdan, eposda ovcu Bəkilin oğlu Əmrəndirsə, povestdə – Qaraca Çobandır.

Bu obrazların hər biri ona müəllif tərəfindən verilmiş xarakterə malikdir. Məsələn, Qaraca Çoban eposda çoban zümrəsinə mənsubdur. Onunla Qazan xan arasında ictimai bərabərsizlik var: onlar sosial iyerarxiyaya nərdivanının fərqli pillələrində dururlar. Dastanda Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini məhz bu sosial bərabərsizlik (bəy-rəiyyət) modeli baxımından özü üçün əskiklik sayır. Anar isə povestdə sosial iyerarxiya modelindən tamamilə imtina etmişdir. Burada Qaraca Çoban tamamilə nüfuzlu bir adamın – Oğuz elinin keşikçisi Bəkilin oğludur. Povestdə də Qazan xan təkbaşına evini qurtarmağa gedərkən Qaraca Çobanın ona kömək etməsini istəmir. Lakin yazıçı bu imtinanı sosial bərabərsizliklə yox, o dövrün cəngəvarlik kodeksi ilə motivləndirir. Qazan xan “Artıq-əskik danışma, Çoban, – dedi, – özümə nə gəlib ki, mənə evimi sən qurtarasan” [4, s.61]. Burada Qaraca Çobana qarşı heç bir yuxandan aşağı baxmaq, bəyənəməmək prinsipi yoxdur, sadəcə olaraq, müəllifin gerçəkləşdirdiyi bədii konsepsiyaya görə, hər igid öz savaşına birinci özü getməlidir, sonra el köməyə gəlməlidir.

Əsərdəki hər bir obrazda eyni beləcə müəllif bədii konsepsiyasının yükünü daşıyır. Məsələn, eposda Alp Aruzun Basat adlı oğlu varsa, povestdə o, övladsızdır. Anar, beləliklə, Basat mətnəndən çıxarmış, lakin onun dastandakı əsas funksiyasını Bəyburə vermişdir. Eposda Təpəgözü Basat öldürürsə, povestdə Təpəgöz Bəyburənin oğlu tərəfindən öldürülür və bu qəhrəmanlıq onun Bəyburə adını almasının motivini təşkil edir.

Mətnəli düşüncədə öz povestini milli həqiqətlərin özünütəsdid vasitəsi kimi düşünən Anar öz əsərində “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda olmayan tamamilə orijinal bir süjet işləmişdir: Bayandır xanın ölümü və Qazanın xan seçilməsi. Anar burada iki siyasi prinsipi qovuşdurur: səviyyət və seçki. Bayandır xan öz yerinə Salur Qazanı vəsiyyət edir, lakin onun hakimiyyəti gəlişi seçki ilə – “xan seçmə” mərasimi ilə olur. Yazıçı bununla qədim oğuz-türk siyasi mədəniyyətini müasir oxucunun düşüncəsinə gətirməklə onun yaddaşına oğuz-türk bəbalərinin möhtəşəm siyasi mədəniyyət daşıyıcıları olması haqqında milli özünütəsdid impulsları verir.

Povestdə çoxlu mənə qatları var. İkisinə diqqət edək. **Birincisi**, burada yazıçı dili – bədii dil müəllif-mətn-oxucu üçbucağının qovuşdurucu səviyyəsi kimi çıxış edir. Anar əsərdə Azərbaycan dilinin tarixi mənə arsenalının müasir təhkiyənin funksional sistemində daxil etməklə zamanları, məkanları biri-birinə qovuşdurur. Biri-birindən minillərlə ayrılan məkan-zaman sistemləri arasındakı “fəsillə” aradan qalxır: yazıçı dilin gözəlliyindən onun daşıyıcılarını birləşdirən ünsür kimi istifadə etməklə milli dili milli tarixin birləşdirici, vəhdətyaradıcı sistemi səviyyəsinə qədər yüksəltdir. Bu baxımdan, povestinin dili xüsusi hadisədir. Əsərin bu xüsusiyyəti tədqiqatçılar, o cümlədən xarici ölkə alimləri tərəfindən qeyd olunmuşdur. Məsələn, Anarın “Dədə Qorqud” povestinin Türkiyə nəşrinə [9] ön söz yazmış məşhur türk dilçisi prof. O.F.Sarıqaya göstərir ki, “Azərbaycan dilinin bütün özəlliklərini özündə cəmləşdirən “Dədə Qorqud” povesti “üslub xarəqəsi” sayıla və Türkiyədə Azərbaycan dilini öyrənmələri üçün dars vəsaiti kimi istifadə edilə bilər” [6].

İkincisi, Anarın təsvirlərində, o cümlədən nümunə verdiyimiz təsvirdə bədii baxımdan çox qiymətli semantika malik obraz-elementlər var. Yuxarıda örnək verdiyimiz parçada bu semantik element **yovşandır**. Anar qaynağı dastan süjetindən gələn bu bitkini əsərdə vətəna, yurda, el-obaya bağlılığın simvolu səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Əsərdə yovşan obrazı çox qiymətli mənə yükünə malikdir. Yovşan ilk öncə Bəyburə və Baniçayın arasındakı məhəbbətin sağlığını, müqəddəsliyini simvolizə edir. Hər ikisi biri-birinin iyni yovşandan alır. Yovşan bu halda vətən övladlarının biri-birinə cəlbəlliyini, qan bağlılığını, ruh bağlılığını rəmzləndirir. Lakin onun funksiyası daha böyükdür. Zindanın əzabları və Selcanın səhvəni gözəlliyi qarşısında duruş gətirə bilməyən Bəyburə öz namusunu – kişilik bəkarətini qurban verir. Bu, onu mənəvi cəhətdən öldürür, atasının göndərdiyi tacirlərə “Bəyburə yoxdu, Bəyburə ölüb” xəbərini buna görə deyir. Çünki o, özünü Oğuz eli üçün ölmüş sayır. Onu həyata, mənəvi dirliyinə yovşan qaytarır. Yovşanı iyləyən Bəyburənin beyninə yurdun, sevgilisinin ətri çatınca o, mənəvi ölümdən qurtulur, qüruru, dirliyi özüne qaydır: yovşan Oğuz eli üçün ölmüş Bəyburəni məhv olmağa qoymur, onu vətəna, yurda, el-obaya qaytarır. Fikrimizə, Anarın toy gecəsi öz çarıqlarında Bəyburəyə və Baniçaya “yovşan iylətdirməsinin” və bu təsvirləri bədii dilin milli incisi səviyyəsinə qaldırmasının səbəbi budur.

Oğuzlarda ana müqəddəsidir. “Ana haqqı – Tanrı haqqı” deyimi oğuz şüurunun müqəddəs hökmlərindən biridir. Türk folklorunda mifik süd simvolunun kosmoloji semantikasi məsələsini araşdırmış folklorşünas Ə.Kərimbəyli eposdakı “ana südü, dağ çiçəyi” ilə bağlı yazır ki, “mifoloji Ana südü bir sıra mifik funksiyalarla yüklüdür:

1. Ana südü – şəfa simvoludur;
2. Ana südü – mistik simvoludur;
3. Ana südü – mifik auralı simvoludur;
4. Ana südü – hərəkətli (transferli) simvoludur;
5. Ana südü – super simvoludur” [8, s.198].

Göründüyü kimi, ana südü müqəddəsidir və bu süd hər şeydən öncə ana başlanğıcını ifadə edir. Tural ölümcül vəziyyətdədir. Qam-şaman görüşlərinə görə, onun ruhu bədəninəndən çıxmış, yəni ölmüşdür. Dədə Qorqud onu həyata qaytarır, yəni dirildir. Bu, olub-dirilmədir. Folklorşünas alim R.Əliyev bu epizoda məhz ölüb-dirilmə (totem əcdadların ölmüş qəhrəmana yenidən həyat verməsi) kimi şərh etmişdir [7, s.44]. Bu cəhətdən, Turalın həyata qayıtması onun yenidən dünyaya gəlməsi – doğulması deməkdir. Doğum ata-ana ilə mümkün olur. Bu halda, bizim fikrimizə, “ana südü və dağ çiçəyi” ana və atası (ana və ata başlanğıclarını) simvollaşdırır. Ana südü – ana başlanğıcının rəmzidir, dağ çiçəyi də – ata başlanğıcının rəmzidir. Türk mifologiyasının dərin qatlarını yazıçı fəhmi ilə dərinəndən duyan Anar dağ obrazını povestdə açıq-aşkar şəkildə ata başlanğıcı kimi təqdim etmişdir. Əsərdə Turalla sevgilisi Günəlin arasındakı dialoqa diqqət edək:

“Tural dedi:

– Günəl, sən niyə dağlara baxanda həmişə yaşmaqınlırsan, üzünü gizlədirsən?

Günəl xəlifcə gülümsündü:

– Bunu bizə anamız öyrədir, – dedi, ona da nəməz öyüd verib. Deyirlər ki, Qazılıq dağı bizim – Oğuz qızlarının, gəlinlərinin qayınatasıdır. Bu dağı görəndə gərək sifətimizi örtək” [4, s.51].

Göründüyü kimi, Qazılıq dağı Günəlin qayınatası, yəni Turalın dağ atasıdır. Ölümcül yaralana dağın yamacına düşüb qalmış Tural, əslində, dağ atası, yəni totem atası (totem əcdadı) Qazılıq dağının qucağındadır. Onu ana südü ilə dağ çiçəyinin sağaltması Turala bu simvollarla bir mifik qüvvə kimi mövcud olan ana əcdadın ruhu ilə ata əcdadın ruhunun (ana və ata başlanğıclarının) yenidən həyat vermasıdır.

Bu simvollar nə eposda, nə də povestdə təsadüfi işlənməyib, xalqımızın dağın əcdad olması haqqında qədim mifik təsəvvürləri ilə bağlıdır. Bu cəhətdən, M.Rzaqluzadənin öz əsərində Xızır Dədə Qorqudla əvəzləməsi dövrün siyasi-ideoloji iqlimi ilə bağlı idisə, Anarda bu əvəzlənmə dəqiq mifoloji-epik, bədii-estetik məntiqə tabedir.

Əsərin sonunda göstərilir ki, "Dədə Qorqud, Burla Xatun və Tural harasa gedirdilər. Onlar gəlib haman döyüş meydanına çıxdılar. Bura tamam dəyişmişdi. Qaraca Çoban yəndamsız daş qalıqlarını düğrilyib kənara atırdı. Daşlardan boşalmış meydana öküzlər cüt sürür, adamlar həlvar yağırı-çağırı torpağı xışlayırdı. Qaraca Çoban qan-tör içində torpağı daşdan, kəsəkədən təmizləyirdi. Beyrəyin 14 yaşlı oğlu ona kömək edirdi" [4, s.91].

Burada Dədə Qorqudla Qaraca Çoban arasında əsərin bütün sətiraltı mənə yükünü özündə daşıyan dialoq olur:

"Dədə Qorqud:

– Çoban, oğul, nə edirsən belə? – dedi.

Qaraca Çoban:

– Torpağı təmizləyirəm, Dədə, – dedi. – İstəyirəm şumlayaq, əkək, biçək, yeyək, dolanaq. – Məsləhətdirmi, Dədə?

Dədə Qorqud:

– Çoban, sözün haqdır, – dedi, – yurdumuzun başına çox qəzalar gəldi, ərlerimiz, igidlərimiz çox qırıldı. Amma tamam qırılıb qurtarmadıq. Hələ varıq, hələ olacaq, qalacaq" [3, s.91].

Bu dialoq ikili mənə sistemində malikdir: mətnüstu və mətnaltı mənə sıraları. Mətnüstündə hər şey aydındır: elin igidləri qırılıb, əkib-biçmək, dolanmaq, arıb-çoxalmaq, el-obanı dirçəltmək lazımdır. Lakin Anar mətnaltına çox dərin mənə yükü yerləşdirib. Bunun üçün dialoqun mənə aləminə, onu təşkil edən obraz-ünsürlərin mənə yükünə və poetik məkanın mənasına diqqət yetirmək lazımdır.

Əvvəla, dialoqda söhbət əkib-biçməkdən gedir. Mətnüstündə bu, elin yaşaması, çörək əldə etmək üçün taxıl əkilməsi deməkdir. Bu halda Dədə Qorqudun Qaraca Çobanın bu məqsədinə xeyir-dua verməsi onun Oğuz cəmiyyətindəki ağısaqqallıq funksiyası baxımından tamamilə normaldır.

Lakin taxıl əkmək istəyənin kim olduğuna diqqət verdikdə müəllif ideyası əsas konturları ilə boy verir. Anar povestdə Qaraca Çobanı bir çoban və döyüşçü kimi təsvir etmişdir. Çoban əkinçi deyil və onun işi mal-qaradır. Bu halda Qaraca Çobanın əkin əkməsi onun funksiyası baxımından özünü doğrultmur. İkincisi, o, həm də döyüşçüdür. Döyüşçülər isə əkin əkmirlər. Üçüncüsü və başlıcası, Qaraca Çobanın əkin əkmək istədiyi yer bu məqsədin reallaşdırılmasından ötrü məqsəddəyün yer deyil. Bu yer qardaş qırğınının acı xətirəsinə özündə saxlayan daş məzarlıqdır. Yada salaq ki, Anar bu məzarlıq əsərin əvvəlində oğuzların daş kitabəsi, xalqın daş yazılmış tarixi kimi təsvir etmişdir. Bu halda Qaraca Çobanın möhüz bu məzarlıqda əkin əkmək istəməsi onun Oğuz xalqının tarixinə, müqəddəs abidəsinə – qardaşlıq məzarına qəsd etməsi deməkdir. O isə heç bir halda Oğuzun müqəddəs dəyərlərinə qarşı çıxmazdı. Əksinə, bu dəyərlərdən ötrü hər an özünü ölümə atan igid idi. *Bəs onda Qaraca Çobanın bu "anormal" hərəkətinin mənası nədir?*

Bu sualın cavabı Anarın "Dədə Qorqud" povestinin bütün haqiqi mənasını, gizlində qalan, yazıcının mətnaltına yerləşdirdiyi gizli ideyanı izah edir. Məsələn burasındadır ki, Qaraca Çobanın əkin əkdüyü yer döyüş meydanıdır. Döyüş meydanını əkmirlər, orada vuruşurlar. Döyüş meydanında yalnız məcazi mənada əkin əkmək olar. Qaraca Çobanın da əkin əkməsinin məcazi mənası var. Bir çoban və döyüşçü olan Qaraca Çobanın döyüş meydanında əkin əkməsi onun Oğuz xalqının döyüş, vuruş ənənələrini qoruması, davam etdirməsi mənasındadır. Yerə toxum əkilir, toxum isə ənənə deməkdir: hər hansı bir bitkinin toxumu həmin bitkinin tarix boyunca dəyişməyən bütün ənənəvi əlamətlərini özündə yaşadır. Burada yazıçı fəlsəfi ideyanı inkar və təsdiq üzərində qurub. Belə ki, Qaraca Çobanın döyüş meydanını təmizləməsi xalq tərəfindən qardaş qırğınının inkar olunması deməkdir. Çobanın döyüş meydanında əkin əkməsi isə sonrakı nəsillərin oğuzlarına yağlara, elin, yurdun düşmənlərinə qarşı birləşmə, döyüşmə ənənəsini qəbul edərək yaşatması, milli ideya kimi təsdiq etməsi deməkdir. Əsərdə Dədə Qorqudun da buna xeyir-dua verməsi rəmzi xarakter daşıyır. Unutmaq olmaz ki, son döyüşdə oğuzlar məğlubiyətə uğrayıb, həvəs olublar. İndi yeni nəsil oğuz dövlətçiliyini bərpa etməlidir. Yazıçı Dədə Qorqudun xeyir-duası ilə demək istəyir ki, Azərbaycan xalqının öz milli varlığını qoruması, dövlətçiliyini yenidən bərpa etməsi xalqın əl-

əli verib birləşməsindən, elin dar günündə yağlara qarşı, şad günündə isə biri-birlərinə qarşı məhrəban olmasından keçir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları həmişə Türklüyə və Türkçülüyə meyil olaraq dəyərləndirilmişdir. Anar "Dədə Qorqud" povestini, ssenarini – özünü də əndələndirdiyi kimi kino-dastanı yaratdı. Anar "Dədə Qorqud" filmi 1975-ci ildə çəkmişdi. Bu o zaman idi ki, Sovetlər Birliyi özünün möhtəşəm, xoşbəxt çağlarını yaşayırdı. Bu film çəkilməyə qədər "Kitabi-Dədə Qorqud"u sadəcə alimlər bilirdi. Anara bu filmin çəkilməsində əngəl yaradan qüvvələr var idi. Dastanı akademik H.Araslı 1939-cu ildə nəşr etdirmişdi. Sonra "Kitabi-Dədə Qorqud"u mürtəce abidə kimi qadağa qoyulmuşdu. Böyük insan, böyük alim, Dədə Qorqudla bağlı böyük işlər görən H.Araslı Anarın yazdığı ssenariyə müsbət rəy verdikdən sonra Anar "Dədə Qorqud" filmi ni çəkməmişdi. Dədə Qorqudla bağlı böyük işlər görmüş bütün alimlərimizi: Əmin Abid, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Təhməsis, Samət Əlizadə, Fərhad Zeynalov, Şamil Cəmsədov, Tofiq Hacıyev və adını çəkmədiyim digər alimlərimizi hörmətlə yada salmaq istəyirəm. Moskvağa yaşayan türkolq Xəlil Koroglu da Anarın kitabına gözəl bir ön söz yazmışdı.

Anar bütün yaradıcılığı boyu bir prinsipə sadıq qalıb. Əsla başqalarını təkrar etməmək. Hətta öz yazdıqları nə qədər məşhurlaşsın belə o əsərləri də bir daha təkrar etməyib. "Bəsmərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi" böyük oxucu kütləsi tərəfindən seçilib, məşhurlaşmış, dəfələrlə nəşr olunub. Amma Anar o əsərin davamı olacaq belə bir əsər yazmayıb. Anar özünü belə təkrar etməyib. Daima yeni mövzularla oxucularının qarşısına çıxıb. Məncə, bir oxucu deyə bilməz ki, Anarın əvvəlki əsəri bundan daha yaxşı, daha maraqlı idi. Anar "oxucum az olsun, amma səviyyəli, məni anlayacaq olsun" düşüncəsində olan bir yazardır. Anarın bu düşüncəsinin mən də çox bəyanıram. Gərçəklik çox geniş bir anlayışdır. Anarın əsərlərində 1-ci hər gün gördüyümüz gərçəklik var, 2-ci Anarın xəyallarının yaratdığı gərçəklik var. Anar klassikalimizə gənc nəsəla tanıtmaqla misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Mirzə Cəlillə bağlı "Anlamaq dərdi" əsəri, "Qəm pəncərəsi" filmi, "Nigarancılıq" pyesi, U.Hacıbəyli dühasını, səhəkarlığını, dahiliyini əks etdirən "Uzeyir ömrü" və ya "Uzun ömrün son akkordları", dahi H.Cavidə həsr olunmuş "Cavid ömrü" filmlərinin müəllifidir.

Anar publisistik yazıları ilə hər zaman diqqət mərkəzindədir. Məs.: "Dilimizi yaşadanlar", "Üç Leyli, üç Məcnun", "Türkçülüyn banisi M.Kaşğarlı haqqında, Yusif Balasaqunlunun "Kutadqu Bilik" əsəri ilə bağlı "Xoşbəxtliyin açarı" məqalələri ilə ədəbiyyata töhfələrini verir.

SSRI dağıldıqdan sonra Türkiyə də daxil olmaqla Türk dünyasının hər yerində qürur duyacağımız aydınlardan Anarın adı xüsusi minnətdarlıqla çəkilir. Anar Türk dünyası yazırları, şairləri və elm adamları arasında birləşdirici bir missiya daşıyır. Anar 1500 ilin "Oğuz şeiri" antologiyasını hazırladıqdan sonra Türk sairisi Atilla İlhana təqdim edəndə Atilla İlhan Anara "Siz bizdən daha fazla Türksünüz", – demişdi.

Anar Dədə Qorqudla bağlı yazdıqlarına görə, türkcənin, həm də Türk dünyası problemlərini zaman-zaman qaldırdığına görə, Türk dünyasına böyük xidmətlərinə görə, "Yaşayan Dədə Qorqud" ödələmə layiq görülmüşdür. Bu ödəl Türkd dünyasında ilk olaraq Anara təqdim edilmişdir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatına, mədəniyyətinə verilən böyük ödəldür.

Nəticə / Conclusion

Anar povestdə milli tale yükünün 3 qatını müəyyənləşdirmişdir:

1. "Kitabi-Dədə Qorqud" eposundan gələn Oğuz milli tarixi;
2. Oğuz tarixinin də onun içində bütövlükdə daxil olduğu ümumtürk milli tarixi;
3. Oğuz-Türk taleyinə daxil olan Azərbaycan milli tarixi.

Ədəbiyyat / References

1. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) "Azərbaycan" jur., 1974, № 1.
2. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) Anar. Adamin Adami. Bakı, Azərənşr, 1977.

3. Anar. Dədə Qorqud (kinodastan) Anar. Seçilmiş əsərləri. I cild. Bakı, Azərneşr, 1988.
4. Anar. Dədə Qorqud (povest və pyes). Bakı, "Gənclik", 1983.
5. Anar. Dədə Qorqud. Bakı, "Yurd", 1999.
6. Anarın "Dədə Qorqud" povesti Türkiyədə nəşr edilmişdir. "Ədəbiyyat qəzeti", 1999, 19 fevral.
7. Əliyev R. Azərbaycan nağıllarında ölüb-dirilmə motivinin tipləri və tipikləşdirilməsi haqqında. "Dədə Qorqud" jur., 2005, № 3.
8. Kərimbəyli Ə. Türk folklorunda mifik süd simvolunun kosmoloji semantikasi. "Ortaq türk keçmişindən – orta q türk gələcəyinə" V uluslararası folklor konfransının materialları (17-19 oktyabr 2007). Bakı, "Səda", 2007.
9. Anar. Dede Korkut. Türk Diline Aktaran Ehed Eşqriz. Sunuş Osman Fikri Sertkaya. İstanbul, 1999.
10. Anar. Dede Korkud (kinoepos). Pervod G.Vezirovoy i V.Portnova. Journ. "Literaturniy Azerbajjan", 1974, № 10-11.
11. Anar. Dede Korkud. Pervod G.Vezirovoy i V.Portnova. Bakı, Yurd, 1999.
12. Anar. Dede Korkud: povest po motivam azerbajjanskogo eposa. Bakı, "Gyandjlik", 1988.
13. Anar. Dede Korkud: povest po motivam azerbajjanskogo eposa. Moskva, "Detskaya literatura", 1980.

Эпос "Китаби-Деде Коркуд" и повесть Анара "Деде Коркуд"

Егана Исмаилова

Доктор филологических наук, Бакинский Государственный Университет. Азербайджан.

E-mail: ycganc-n@mail.ru

Резюме. Известный писатель Азербайджана Анар в своем творчестве многократно обращался к эпосу "Китаби-Деде Коркуд". Писатель создал повесть "Деде Коркуд" на основе эпоса "Китаби-Деде Коркуд". Иначе говоря сюжет "Деде Коркуд" был использован и в форме массовой культуры, и в форме повести, и в виде киносценария (кинодастана). В творчестве Анара центральное место занимает повесть "Деде Коркуд". Это произведение, отраженное и в кино и на сцене театра, имеет успешную судьбу. Это произведение многократно публиковалось в Баку и в Москве как на азербайджанском, так и русском языках.

Ключевые слова: "Китаби-Деде Коркуд", эпос, дастан, самоутверждение, национально-художественное мышление